International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2022; 8(4): 226-228
© 2022 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 16-05-2022
Accepted: 20-06-2022

अनुप मण्डल
शोधछात्रः- श्री लाल वहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्व विद्यालय, नई दिल्ली, भारत

Corresponding Author:
अनुप मण्डल
शोधछात्रः- श्री लाल वहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्व विद्यालय, नई दिल्ली, भारत

विवेकानन्दवेदान्तचिन्तनम्: एकं समीक्षात्मकमध्ययनम्

अनुप मण्डल

प्रस्तावना

भारतवर्ष हि आध्यात्मिकतायाः भूमिः । तत्र काले काले बहूनां धर्मसम्प्रदायानां दर्शनसम्प्रदायानां च उत्पत्तिः अभूत् । भारतीयदर्शनेषु प्रमुखं स्थानम् अलङ्करोति वेदान्तदर्शनम् । तस्य च दर्शनस्य बहवः सम्प्रदायाः, बहूनि च व्याख्यानानि । वेदान्तदर्शनं वस्तुतः साक्षात् उपनिषदः आश्रित्य स्वीयं दर्शनसिद्धान्तं प्रस्तौति । यद्यपि सर्वे एवं वेदान्तसम्प्रदायाः उपनिषदः प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति, तथापि उपनिषद्व्याख्यानेषु तेषाम् अस्ति सूक्षाः भेदाः । तस्मात् सिद्धान्तेषु अपि बहुषु स्थलेषु अस्ति तेषां स्वाभाविकः भेदः । वेदान्तदर्शनेषु एवं परस्परः मतभेदः प्रसिद्ध एव । परन्तु एवं मतभेदे सति अपि सर्वाणि वेदान्तदर्शनानि एकम् एव परमेश्वरं निर्दिशन्ति, सर्वैः दर्शनमार्गैः एकः एव परमेश्वरः विविधरूपेण आप्यते इति श्रीरामकृष्णजीवनम् अवलोक्य विवेकानन्देन विज्ञातम् । श्रीरामकृष्णः हि तादृशः अध्यात्मसाधकः यस्य जीवने द्वैतं विशिष्टाद्वैतम् अद्वैतं च तत्त्वं परस्परम् अविरुद्धतया अनयासेन विराजते । एवं जीवनेन उपदेशेन च प्रभावितः सन् विवेकानन्दः शास्त्राणि आश्रित्य (प्राधान्येन उपनिषदः भगवद्गीतां च आश्रित्य) श्रीरामकृष्णस्य समन्वयभावं प्रचारितवान् । श्रीरामकृष्णेन प्रभावितस्य तस्य एतादृशं वेदान्तव्याख्यानं यथा अध्यात्ममार्गगामिनां बहूनां बहु संशयं निराकृत्य निःसंशयं तान् अध्यात्ममार्गे प्रचोदयति, तथैव प्रायोगिकजीवने अपि उपयोगाय भवति । तस्मात् आधुनिके विज्ञानयुगे वेदान्तस्य अभिनवरूपेण एतादृशं व्याख्यानं सर्वैः दर्शनजिज्ञासुभिः अवश्यम् अध्येयम् । विवेकानन्दवेदान्तस्य एतादृशं माहात्म्यं यत् तत् व्यवहारिकस्य आध्यात्मिकस्य च जीवनस्य प्राचीरं निराकृत्य व्यवहारजीवने एवं आध्यात्मिकतायाः प्रयोगः कथं स्यात् इति स्पष्टतया न्यरूपयत् ।

स्वामिनः विवेकानन्दस्य परिचितिः आधुनिके भारतवर्षे प्रायः सर्वेषामेव अस्ति । १८६३ ईशवीयाब्दे जन्वरिमासस्य १२ - दिनाङ्के लब्धजन्मा स पूर्वाश्रमे नरेन्द्रनाथ दत्तः इति नाम्ना परिचितः | आसीत् । तस्य आध्यात्मिकगुरुः आसीत् श्रीरामकृष्णः । गुरोः सकाशात् सन्न्यासदीक्षां प्राप्य | परिव्राजकजीवनं निर्वहन् भारतवर्षस्य विविधस्थानेषु अटन् धर्मप्रचारं कृत्वा १८ ९ ३ ईशवीयाब्दे चिकागो इति नगर्याम् अनुष्ठिते विश्वधर्मसम्मेलने भागं गृहीत्वा तत्र सनातनधर्मस्य महत्त्वम् उद्घोष्य स जगति प्रसिद्धिं प्राप्तवान् । ततः स सनातनधर्मस्य विशेषतः वेदान्तस्य प्रचारं कृत्वा समग्रायाः मानवजातेः उन्नतिं विधातुं चेष्टितवान् । तस्य मुखे वेदान्तस्य वाणी सजीवतां प्राप्य जनमनसि नूतनं रूपं धृतवती । तस्मात् | तत्प्रचारितं वेदान्तं विद्वांसः नव्यवेदान्तः (Neo Vedanta) इत्यभिधानेन सम्बोधयन्ति ।

विवेकानन्ददर्शने श्रीरामकृष्णस्य प्रभावः

इदं ज्ञातव्यं यत् विवेकानन्दस्य वेदान्तचिन्तने तस्य गुरोः श्रीरामकृष्णस्य महान् प्रभावः आसीत् । श्रीरामकृष्णदेवस्य प्रधानशिष्यः विवेकानन्दः गुरोः वार्तावह एव आसीत् । भाविपथप्रदर्शकरूपेण एव श्रीरामकृष्णदेवः तं निर्मितवान् । श्रीरामकृष्णस्य देहत्यागाद् अनन्तरम् अपि विवेकानन्दः तस्मात् मार्गनिदेशं लभते स्म इति पाश्चात्त्ये अवस्थितिकाले बहुधा तेन उक्तम् । यद्यपि श्रीरामकृष्णविषये स स्वल्पमेव कथयति स्म तथापि तस्य समग्रं जीवनं श्रीरामकृष्णजीवन - वचन - प्रचाराय एव विनिवेदितम् आसीत् । तथाहि तेनोक्तं- " यत्सर्वं भावम् अहं कथयामि, तत्सर्वम् एव तस्य (रामकृष्णदेवस्य) चिन्ताराशेः प्रतिध्वनिकल्पम् । अनुत्तमान् विहाय एतेषाम् एकोऽपि मदीयो नास्ति । ... सत्यभूतं कल्याणकरं च यत्सर्वं मया उच्चरितं, सर्वमेव तस्य वचनस्य प्रतिध्वनिमात्रम् । (स्वामिविवेकानन्दस्य ' वाणी ओ रचना) एतस्माद् अवधारणीयं यत् श्रीरामकृष्णदेवस्य जीवनं तथा तस्य उपदेशामृतं यथा जना अवगन्तुं ग्रहीतुं च शक्नुयुः तथा जनानां मनोभूमिनिर्माणाय एवं विवेकानन्देन प्रयतितम् । न हि कस्यचित् सम्प्रदायस्य प्रतिष्ठापकरूपेण, अपि तु नवभारतवर्षस्य आध्यात्मिकमार्ग प्रदर्शकरूपेण, नवयुगस्य अवताररूपेण च रामकृष्णदेवं दृष्टवान् विवेकानन्दः । मद्रपुरीस्थशिष्येभ्यः प्रेषिते पत्रे एकदा विवेकानन्देन लिखितम्- "अयं जनः (रामकृष्णदेवः) तस्य एकपञ्चाशद्वर्षव्यापिजीवने पञ्चसहस्रवर्षाणां जातीयम् आध्यात्मिकं जीवनं यापितवान्, एवम्प्रकारेण भाविशिक्षाप्रदादर्शरूपेण स आत्मानं सज्जीकृतवान्" इति । अतः विवेकानन्दस्य दर्शनं श्रीरामकृष्णदर्शनसायुज्येन द्रष्टव्यम् ।

वेदान्ताधारेण दर्शनप्रचारस्य कारणम्:

यद्यपि श्रीरामकृष्णभावप्रचार एव विवेकानन्दस्य उद्देश्यम् आसीत् तथापि वेदान्तदर्शनम् आश्रित्य विवेकानन्दः स्वीयदर्शनं प्रचारितवान् इत्यत्र कारणं हि तन्मते श्रीरामकृष्णवचनस्य तात्पर्य विश्वजनीनम्, तस्मात् तत्प्रकाशनाय विश्वजनीनो एको माध्यमः अपेक्षितः । वेदान्ते एव केवलं विश्वजनीनं सत्यं निहितमस्ति, यद् धर्मीयविश्वासनिगडनिबद्धं नास्ति, यच्च सहस्रवर्षेभ्यः सनातनधर्मस्य अन्तर्निहिततत्त्वरूपेण विराजते । अपि च, स्वामिविवेकानन्देन अवलोकितंयत्- श्रीरामकृष्णदेवो न केवलं वैदान्तिकसत्यसमूहानां परीक्षणं प्रामाण्यं च व्यवस्थापयामास, अपि तु वेदान्तस्य सारभागं धर्मीयाप्रयोजनीयांशेभ्यः पृथक् कृत्वा स्वीयजीवनमाध्यमेन तस्य व्यावहारिकं प्रयोगं च संसाध्य वेदान्ततत्त्वम् आधुनिककालोपयोगित्वेन संस्थापितवान् । तस्मात् विवेकानन्दः ' कर्मजीवने | वेदान्तः ' इति तत्त्वं यत् प्रचारितवान् तस्य उपजीव्यमासीत् श्रीरामकृष्णदेवस्य जीवनमेव । अतो | विवेकानन्ददर्शनस्य मूलभूतं तत्त्वं तावत् श्रीरामकृष्णजीवनमेव । एवं श्रीरामकृष्णदेवः स्वकीयजीवने वेदान्ततत्त्वानां प्रयोगं चकार, विवेकानन्दस्तु वेदान्तमाध्यमेन श्रीरामकृष्णजीवनं व्याख्यातवान् इति परस्परपरिपूरकप्रक्रिया एव श्रीरामकृष्ण - विवेकानन्ददार्शनिकभावनाया भित्तिभूता । २७.५)

सर्वस्तरीयमानवानाम् आध्यात्मिकी अभ्युन्नतिः तदीयदर्शनस्य लक्ष्यम्:

मानवानाम् आध्यात्मिकी अभ्युन्नतिः तदीयदर्शनस्य लक्ष्यम् आसीत् । परिव्राजकसन्न्यासिरूपेण भारतभ्रमणकाले जनानां दारिद्र्य शिक्षाहीनतां च वीक्ष्य स्वामिविवेकानन्दस्य मनः दुःखनिपीडितं सञ्जातम् । तेनावगतं यत् भारतस्यावनतेः मूलं कारणं- सम्पदुत्पादकानां साधारणदरिद्रजनानां शोषणं, तान् प्रति हेयदृष्टिः, तथा नारीणाम् अवहेलनम् । तेन एतदपि प्रत्यक्षीकृतं यत् दारिद्र्ये सत्यपि सर्वत्र जनानां जीवनेषु धर्मो जीवच्छक्तिरूपः, आध्यात्मिकता एव जातेः प्राणकेन्द्रभूता, आध्यात्मिकजीवने शक्तिसञ्चारेण एव अस्याः जातेः पुनरभ्युन्नतिः नवजीवनलाभः च स्याताम् । | स्वामिविवेकानन्दस्य प्रत्ययः आसीत् यत् वेदान्त ' नाम्ना परिचिते भारतवर्षस्य प्राचीनाध्यात्मिकदर्शने एतादृशानि बलसम्पन्नानि आध्यात्मिकतत्त्वानि निहितानि सन्ति येषां व्यावहारिकजीवने प्रयोगेण सम्पूर्णा H | जातिरुज्जीविता स्यात् । अपि च, पाश्चात्यदेशान् गत्वा विवेकानन्देनावलोकितं यत्- तत्रस्था | लौकिकव्यवहारपटवोऽपि निःसङ्गता - उद्वेग - निरर्थकतादि - अस्तित्वसम्पर्कित - मनस्तात्विकसमस्याभिः, हिंसा - नीतिहीनतादिसामाजिकसङ्कटैश्च आक्रान्ताः । एतेषां सङ्कटानां समाधानं वेदान्तस्य शक्रिगर्भतत्त्वसमूहैः कर्तुं शक्यते इति विवेकानन्दस्य दृढविश्वास आसीत् । तस्मात् स्वामिविवेकानन्दः श्रीरामकृष्णजीवनमाध्यमेन तदीयवचनमाध्यमेन च प्रकाशितस्य वेदान्तस्य शक्तिप्रदतत्त्वसमूहान् जनसाधारणेभ्यः प्रचारितवान् येन सर्वस्तरीयाणां समेषाम् आध्यात्मिकी उन्नतिः स्यात् ।

समन्वयः

अद्वैतवेदान्तदर्शनमते ज्ञानादेव तु कैवल्यम् । नान्यः पन्था विद्यते । ईश्वराराधनेन, ईश्वरपूजनेन, योगमार्गेण द्वैतमार्गेण वा कैवल्यं न लभ्यते । द्वैतवेदान्तदर्शनमते भक्तिरेव भगवत्साक्षात्कारकारणम् । श्रीरामकृष्णमतं हि 'यावन्ति मतानि तावन्तः पन्थानः' इति । अर्थात् भगवत्प्राप्तये यद्यपि बहूनि मतानि | मार्गाणि च सन्ति, गन्तव्यस्थलं तु समेषां दर्शनानां साधनमार्गाणां वा समानमेव- ईश्वरतत्त्वसाक्षात्कारः । समेषामेव धर्मसम्प्रदायानां बौद्ध - जैन - महम्मदीय - खृष्टीयधर्माणाम् अपि अन्तिमं तावत् लक्ष्यं मोक्ष एव । स च दुःखनिवृत्तिरूपः, आनन्दावाप्तिरूपः, पुनः पुनः जन्ममरणसंसारचक्रनिवृत्तिरूपः वा । स एक ईश्वरः आत्मानं बहुधा प्रकाशयति । तथाहि प्रसिद्धं श्रुतिवाक्यं- ' एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति ' इति । अत एक एव पन्था इति नास्ति । स्वीयाधिकारित्वानुगुण्येन यो यं मार्गम् आश्रित्य ईश्वरं प्राप्तुम् इच्छति स तेन एव मार्गेण ईश्वरं लब्धुं शक्नोति । श्रीरामकृष्णः स्वयं महम्मदीय - खृष्टीयादिधर्मसम्मतान् नियमान् स्वीयजीवने पालयन् एव एतादृशं निर्णयं प्रददौ । शिवमहिम्नस्तोत्रे अपि उच्यते रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषाम् । नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥ इति । किञ्च, इदं युक्तिसम्मतम् अपि सर्वेषु धर्मेषु इदम एव उच्यते यत् स्वमनःकालुष्यम् अपसार्य ईश्वराराधनेन शुभकर्मणा वा उत्कर्षमवाप्य जीवः कथं तस्य जीवत्वं हित्वा ईश्वरत्वम् आप्नुयात् इति । न हि कश्चित् धर्मः कुकर्मणा ईश्वरावाप्तिम् उपदिशति । अपि च, कृत्स्नैः धर्ममार्गे : यदि ईश्वरतत्त्वं न उपदिश्येत तर्हि तत्तद्धर्मप्रवर्तकानाम् अनुभवो अपि मिथ्यात्वेन पर्यवस्येत । नैतत् युक्तियुक्तम् अन्यथा एकतरपक्षपातः स्यात् । अतो धर्मसमन्वयो नितरां युक्तियुतः, अनुभवगोचरः, शास्त्रसम्मतश्च । अयं धर्मसमन्वयः दर्शनतत्त्वसमन्वयनाम्ना अपि वक्तुं युक्तः । तथाहि अद्वैत - विशिष्टाद्वैत द्वैतमतानां समन्वयः श्रीरामकृष्णदर्शने लभ्यते । श्रीरामकृष्णदेवः ब्रह्मणो निराकार - निर्गुणाव्यक्तादिरूप स्वीकुर्वन् अपि तस्य साकारानन्तगुणमयादिरूपं स्वीकरोति, स स्वयम् एव एतदुपलभते स्म । तथाहि तन्मते-' ईश्वरः साकारो, निराकारः, साकारनिराकाराभ्यां भिन्नोऽपि, स एवमित्थमिति वक्तुं न केनचिच्छक्यते ' (श्रीश्रीरामकृष्णकथामृत) इति । ईश्वरस्य आनन्त्यं परिमितबुद्ध्यो मानवाः चिन्तयितुं न शक्नुवन्ति । मनुष्याणां कृते चिन्तनमिदमसम्भवमिति बोधयता पिपीलिकाया उदाहरणम् एकं तेन प्रदत्तम् ' ईश्वरं वयं ज्ञातवन्त इति मानवाः चिन्तयन्ति । एका पिपीलिका शर्करानिर्मितं पर्वतम् एकं प्राप । कणमात्रं भुक्त्वा तस्या उदरपूर्तिर्जाता । अपरं च कणं मुखेन आदाय गृहं गच्छन्ती सा चिन्तितवती- इतः परम् आगम्य समग्र पर्वतमेव स्वीकरिष्यामि इति इति । इत्थं साधकाः ईश्वरस्य एकम् एकं रूपं साक्षात्कृत्य तदेव तस्य एकमात्रं स्वरूपम् इति चिन्तयन्तो विवदन्ते । वस्तुतस्तु ईश्वरस्य अनन्तानि रूपाणि, साधकभेदेन स भिन्नभिन्नरूपेण आत्मानं प्रकाशयति । दर्शनतत्त्वदिशा वेदान्ते द्विप्रकारकं ब्रह्मणो रूपमुपलभ्यते सोपाधिकं ब्रह्म, निरुपाधिकं ब्रह्म चा एते एव सगुणं ब्रह्म, निर्गुणं ब्रह्म चेति अभिधीयेते । यस्मात् एकस्य एव ब्रह्मणो रूपद्वयं, तस्मात् ते न भिन्ने । आचार्येण शङ्करेण तद्विषये उच्यते ' द्विरूपं हि ब्रह्म अवगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यते ' (ब्रह्मसूत्रम्, शाङ्करभाष्यम्, १-१-११) इति । सगुणं सोपाधिकं ब्रह्म उपास्यम्, निर्गुणं ब्रह्म ज्ञानमात्रस्वरूपम्, प्रत्यगात्मत्वेन अनुभवमात्रगम्यम् । एतयोः भेदो नाममात्रः, वस्तुतः तयोः नास्ति भेदः । तथाहि शाङ्करवचनम् - एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयते ' इति । ईश्वरस्य साकारत्वं निराकारत्वं चावगमयितुं श्रीरामकृष्णदेवेन मनोज्ञम् एकम् उदाहरणं प्रदत्तम्- ' अरे, ईश्वरः साकारोऽपि, निराकारोऽपि, ताभ्याम् अपि बहुधा भिन्नः, तस्य उत्कर्षः केन ज्ञातुं शक्यते ? साकारः कथम् ? यथा जलं, हिमकरकं च जलमेव घनीभवत् हिमं भवति, हिमस्य अन्तः बहिश्च जलमेव जलम् अन्तरेण हिमं नाम नास्ति किञ्चित् अन्यत् । परन्तु दृश्यताम् जलस्य निर्दिष्ट आकारो नास्ति, किन्तु हिमखण्डस्य आकारः अस्ति । एवम् एव भक्तिरूपेण शैत्येन अखण्डसच्चिदानन्दसागरजलं घनीभूतं सद् भिन्नं भिन्नम् आकारं धत्ते ' (श्रीश्रीरामकृष्ण लीलाप्रसङ्ग, प्रथम भाग, गुरुभाव- पूर्वार्ध) इति । अपि च, " तस्य आन्त्यं न सङ्गच्छते । स निराकारः, पुनश्च साकारः । भक्तानां कृते स साकारः, प्रपञ्चं स्वप्नवत् मन्यमानानां कृते स निराकारः । यथा सच्चिदानन्दसमुद्रमिव, पारं नास्ति, भक्तिशैत्येन | मध्ये मध्ये जलं तुहिनं सञ्जातम्, तुहिनरूपेण घनीभूतं भवति । अर्थात् भक्तानुग्रहाय स व्यक्ततया, | कदाचित् साकाररूपं धत्ते । ज्ञानसूर्ये उदिते सति तुहिनं तरलीभवति, तदा ईश्वरस्य साकाररूपं नावगम्यते । तदा रूपमपि न दृश्यते । स कीदृश इति वाचा प्रकाशयितुं न शक्यते । को वा वदेत् ? यो वदिष्यति स एव तदा न भवति । तस्य ' अहं ' नावलोक्यते " (श्रीश्रीरामकृष्णकथामृत) इति । स्वामिविवेकानन्देन सामाजिकसमस्यायाः समाधानं विहायापि वेदान्तविषये प्रधानं कार्यद्वयं | संसाधितं - वेदान्तस्य आधुनिकीकरणम्, ऐक्यसाधनं च । तस्मात् मध्ये मध्ये नूतनव्याख्यानरीतिः अपि तैः प्रदत्ता । वेदान्तस्य सारभूतं तत्त्वं युगप्रयोजनेन आधुनिकभाषया आधुनिकभाष्येण समं च तेन प्रकाशितम् येन मानवानां जीवनसमस्यासमाधानाय तत् उपयोगि स्यात् । अपि च, वेदान्ततत्त्वानाम् | आभ्यन्तरीणम् ऐक्यसाधनम् अपि तस्य महत्कार्येषु अन्यतमम् । वेदान्ते प्रधानतः द्वैत - विशिष्टाद्वैत अचिन्त्यभेदाभेदाभिधेयानि तत्त्वानि सन्ति । तत्तत्सम्प्रदायस्था आचार्या तेषाम् एव मतं यथार्थम् अन्यत् | सर्वं मिथ्या इति ब्रुवन्ति । एतेन परस्परविरोधिमतप्रकाशकत्वेन वेदान्तस्य प्रामाण्यं, सर्वजनग्राहित्वं च न स्याताम् । समञ्च, एतदपि सत्यं यद् यस्माद् आध्यात्मिक विकाशस्य स्तरभेदः प्रतिव्यक्ति विद्यते तस्माद् | यदि किञ्चिद्दर्शनं सर्वेषाम् आध्यात्मिकं प्रयोजनं परिपूरयितुं समर्थ स्यात् तर्हि तत् सर्वजनग्राह्यं स्यात्, | नान्यथा । भारतवर्षस्य पुनर्जागरणाय, हिन्दुधर्मस्य ऐक्यसाधनाय च वेदान्तस्य संहतिसाधनं नितराम् अपेक्षितम् आसीत् । श्रीरामकृष्णस्य जीवनम् अनुभवं च दृष्ट्वा विवेकानन्दो

वेदान्तसम्प्रदायानाम् च संहतिसाधनस्य पन्थानम् आविश्वकार । श्रीरामकृष्णदेवो उपदलीयमतानां | निम्नस्तरीयक्रियाबहुलमूर्तिपूजार्चनादिभ्यः उच्चैस्तरीयाद्वैतसाधनं कृत्वा सर्वप्रकारकम् आध्यात्मिकं तत्त्वम् उपलब्धवान् । एतस्माद् उपलब्धिजातप्रज्ञाबलात् स इममेव सिद्धान्तं चकार यद् द्वैत | विशिष्टाद्वैतादिमतानि आध्यात्मिकोपलब्धेः भिन्नभिन्नस्तराणां द्योतकानि, प्रतिसम्प्रदायं परमसत्तासम्बन्धि | यन्मतं विद्यते तद् आध्यात्मिकोपलब्धेः तत्तत्स्तरेषु सत्यभूतमेव । श्रीरामकृष्णदेवसदृश एवं कश्चन यः सर्वाणि मतानि, सर्वं च पन्थानम् अतिक्रान्तः स एव एतद् वक्तुं शक्नोति । एतस्मिन् विषये एकम् उदाहरणं तेन भूयशः प्रदीयते स्म - भिन्ना जनाः भिन्न भिन्ने समये बहुरूपिणं कृकलासम् एकं दृष्ट्वा तस्य वर्णविषये | विवदन्ते स्म । केनचित् तस्य वर्णो रक्तः, केनचित् हरितः, केनचित् पीतो वा उच्यते स्म । तस्य यथार्थभूतो वर्णः क इत्यस्मिन् विषये विवदमाना स्वकीयं मतमेव यथार्थभूतं मन्यन्ते स्म तदा कश्चन जनो यः तस्य वृक्षस्य अधस्तात् वसति स्म, स उवाच यद् अयं कृकलासः कालभेदेन स्वीयं वर्ण परिवर्तयति, कदाचित् तस्य कश्चित् अपि वर्णो न तिष्ठति इति । एवं श्रीरामकृष्णो वेदान्तस्य कञ्चन मतवादविशेष, हिन्दुधर्मस्य सम्प्रदायविशेषं वा पक्षपातदृष्ट्या न पश्यति स्म, सर्वेषां मतानाम् उपरि एव तस्य श्रद्धा आसीत् ।

शिवज्ञानेन जीवसेवा

सेवाभावः विवेकानन्ददर्शनस्य अन्यतमः प्रधानः विषयः । सेवाभावः इत्यत्र न सामान्यतया | सेवाभावः किन्तु शिवज्ञानेन जीवसेवाभावः । शिवज्ञानेन जीवसेवा इत्यस्य अर्थः जीवेषु शिवत्वम् आरोप्य जीवः साक्षात् शिवः इति निःसंशयं निश्चित्य तस्य सेवनम् । जीवः साक्षात् ईश्वरः, नास्ति जीवेश्वरयोः | लेशमात्रम् अपि भेदः इति शास्त्रपाठात् अस्माभिः ज्ञायते । परन्तु न सामान्येन जनेन तादृशः आध्यात्मिकः अनुभवः सम्भवति । विरलानां केषाञ्चित् मुक्तपुरुषाणां तादृशः अनुभवः स्यात् । विवेकानन्दस्तु अयं सेवाभावः साधनमार्गत्वेन संसूचितः । विवेकानन्दमते व्यावहारिकजीवनात् | आध्यात्मिकं जीवनं नास्ति पृथक् । व्यवहारजीवनम् एव अध्यात्ममयं करणीयम्, आध्यात्मिकभावनाः च व्यवहारजीवने प्रयोक्तव्याः । तेन एव आत्मोन्नतिः आशु भवति । तन्मते शास्त्रोक्तरीत्या ईश्वरः हि | अनिर्देश्यः । परन्तु अनिर्देश्यस्य ईश्वरस्य अधिष्ठानं तु जीवाः एव । अतः जीवस्य यदि पूजा क्रियते तर्हि एव अनिर्देशस्य ईश्वरस्य पूजा भवति । ईश्वरः हि जीवरूपेण आत्मानं प्रकाशयति । अतः मन्दिरेषु ईश्वरस्य पूजापेक्षया साक्षात् अभुक्तस्य नररूपिणः नारायणस्य भोजनौषदादिभिः पूजा करणीया । तेन एव | वस्तुतः ईश्वरस्य पूजा भवति । तथाहि उच्यते तेन स्वकीये पद्ये - क्वेशम् अन्वेषति त्यक्त्वा बहुरूपैः पुरः स्थितम् । जीवे प्रेम हि यस्यास्ति स ईश्वरं हि सेवते ॥ इति । अस्यार्थः - हे मित्र ! द्ररिद्रादिनानारूपैः समीपे स्थितम् ईश्वरं परित्यज्य कुत्र ईश्वरम् अन्विषति । | जीवे प्रेम यस्य अस्ति स एव ईश्वरं सेवते इति । विवेकानन्दस्य अयं सेवाभावः यथा कस्यचित् साधकस्य आध्यात्मिकजीवनस्य उन्नत्यै कल्पते तथैव व्यवहारजीवने अपि उन्नत्यै कल्पते । न हि अभुक्ताय भोजनं विना किञ्चित् रोचते । अभुक्ते उदरे धर्मः न भवति इति श्रीरामकृष्णस्य उक्तिः । तस्मात् आदौ दरिद्राणां कृते भोजनम् औषधं वासस्थानं शिक्षा च देयम्, ततः परं धर्मदानम् । तेन एव वस्तुतः धर्मदानं सार्थकं भवति, नान्यथा । एवं विवेकानन्दस्य | सेवाभावः वस्तुतः तदीयदर्शनस्य वैशिष्ट्येषु अन्यतमः । इत्थं सेवाभावनया यदि यथार्थतया कार्य कर्तु शक्यते तर्हि चित्तशुद्धिः शीघ्रं भवति, निर्मले चित्ते च आत्मतत्त्वम् अचिरं प्रकाशते । इत्थं विचिन्त्य एव स | स्वप्रतिष्ठितस्य सन्यासिसङ्घस्य आदर्शरूपेण " आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च " वचनं निरूपयामास । न | केवलं स्वार्थान्धः जनः इव आत्मनः मोक्षाय यतनीयम्, अपि तु जगतः हितसाधनं करणीयम् । किञ्च, जगतः हितसाधनेन एव आत्मनः मोक्षः सम्पादनीयः इति आसीत् तस्य भावना ।

विवेकानन्दः स्वयं यद्यपि सन्यासी आसीत् तथापि तस्य उपदेशः सर्वस्तरीयाणां सर्वसम्प्रदायानां मानवानां कृते आसीत् । गुरोः श्रीरामकृष्णात् लब्धशिक्षः स धर्मसमन्वयभावम् आविश्वं प्रचारयामास । तदीयदर्शने श्रीरामकृष्णस्य महान् प्रभावः दरीदृश्यते । विवेकानन्दस्य दर्शने वेदान्तस्य व्यावहारिकः प्रयोगः सम्यक्तया उलभ्यते । विवेकानन्दस्य मतम् आसीद् यत् शास्त्राणि न केवलं पठितव्यानि अपि तु शास्त्रोपदेशः स्वजीवने पालनीयः । जीवनसंग्रामे शास्त्रं यदि उपकारकं न भवति तर्हि शास्त्रस्य मूल्यं कुत्र ? यद्यपि शास्त्रं प्रतिमुहूर्तम् अस्मान् उपकरोति, तथापि अस्माभिः तन्न ज्ञायते । स्वामिविवेकानन्देन उच्यते- “वेदान्तस्य महन्ति तत्त्वानि केवलम् अरण्येषु गिरिगुहासु आबद्धानि न तिष्ठेयुः, - विचारालये भजनालये दरिद्रकुटीरे धीवरगृहे छात्रस्य अध्ययनागारे सर्वत्र एतानि तत्त्वानि आलोचितानि भवेयुः, जीवने च प्रयुक्तानि भवेयुः । ... धीवरो यदि स्वम् आत्मत्वेन चिन्तयति तर्हि स उत्तमो धीवरो भविष्यति, विद्यार्थी यदि स्वम् आत्मत्वेन चिन्तयति तर्हि स उत्तमो विद्यार्थी भविष्यति ... ” इति ।

शिवज्ञानेन जीवसेवाया आदर्शोऽपि व्यावहारिकवेदान्तस्य फलीभूतः अंशः । स्वामिविवेकानन्दस्य कर्मदर्शनमपि अपूर्वम् । स्वार्थरहितकर्मणा मनुष्य आध्यात्मिकताया उच्चतमं सोपानम् आरोढुं समर्थ इति अत्र प्रतिपाद्यते । कर्म - ज्ञान- भक्ति - राजयोगानां समन्वयः तस्य इष्ट आसीत् । रामकृष्णमिशन् इत्यस्य प्रतीके अयं समन्वयः तेन सम्यक् प्रदर्शितः । तदीयदर्शनस्य सारभूतं तत्त्वं हि - “आत्मनो मोक्षार्थं, जगद्धिताय च" इति । एवं श्रीरामकृष्णस्य विवेकानन्दस्य च दर्शनं परस्परं परिपूरकम् आसीदिति सूक्ष्मेक्षिकया विचार्यम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. प्राच्य ओ पाश्चात्य-स्वामीविवेकानन्द, उद्बोधन कार्यालय, वेलुड रामकृष्णमठ कोलकाता, पुनर्मुद्रण, 2019.
2. व्यवहारिकवेदान्त ओमूल्यबोधविज्ञान, स्वामीरङ्गनाथानन्द, उद्बोधन कार्यालय, वेलुड रामकृष्णमठ कोलकाता, प्रथमप्रकाश, 2001.
3. .विवेकानन्दभावना, सवामी स्वादानन्द, प्रकाशिक-स्वामीनित्यमुत्कानन्द उद्बोधन कार्यालय, वेलुड रामकृष्णमठ कोलकाता, 2003.
4. वेदान्तकि एवं केन- स्वामीविवेकानन्द, उद्बोधन कार्यालय, वेलुड रामकृष्णमठ कोलकाता, पुनर्मुद्रण, 2019.
5. वेदान्त मुक्तिर वाणी-स्वामी नित्यमुत्कानन्द, उद्बोधन कार्यालय वेलुड रामकृष्णमठ, कोलकाता, 1987.
6. वेदान्त-संज्ञा-मालिका- स्वामीविश्वनाथानन्द उद्बोधन कार्यालय, कोलकाता, पुनर्मुद्रणम्
7. वेदान्तेर आलोके ख्रिष्टेर शैलोपदेश स्वामीप्रभावानन्द, उद्बोधन कार्यालय, वेलुड रामकृष्णमठ कोलकाता, पुनर्मुद्रण, 2017.
8. जीवनगठने-स्वामीजीर वाणी-स्वामी सर्वलोकानन्द, रामकृष्णमिशन, लोकशिक्षापरिषद्, रामकृष्ण मिशन आश्रम कोलकाता- तृतीयमुद्रणम्, 2007.
9. दैनन्दिनजीवने सुख ओ शन्ति स्वामी निखिलेश्वरानन्द, उद्बोधन कार्यालय, वेलुड रामकृष्णमठ कोलकाता, पुनर्मुद्रण, 2018.